

Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
p.parvana84@gmail.com

MİFOLOJİ PARALELLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINA DAİR

Xülasə

Məqalədə mifonimlərin yaranma səbəbləri, onların lingvistik statusu, mifoloji mətnlərin oxşarlıq və fərqlilik məsələləri araşdırılır. Mifologiya xalqın qədim mədəniyyəti, həyat tərzı və adət-ənənələri ilə bağlı olduğundan onlarda müxtəlif etnoslar üçün ümumi əlamətlər qeydə alınır. İnam və inanclarla bağlı meydana çıxan mifonimlərdə oxşarlıq və paralellər isə bütövlükdə mifologiyada geniş yayılmış hadisədir. Mifonimlərin az olmayan bir qismi qədim inanclarla bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnanc və əfsanələrdə adı çəkilən elə varlıqlar vardır ki, onlar mifologiyada özünəməxsus yer tutur.

Açar sözlər: *mif, inam, inanc, ritual, şaman, ozan*

Parvana İsmayil Pashayeva
Baku State University
PhD in Philology
p.parvana84@gmail.com

Mythological parallels in English

Abstract

The article examines the causes of mythonyms, their linguistic status, similarities and differences of mythological texts. Since mythology is associated with the ancient culture, way of life and customs of the people, they have common features for different ethnic groups. Similarities and parallels in the mythonyms associated with beliefs and convictions are a widespread phenomenon in mythology. Quite a few mythonyms attract attention due to their connection with ancient beliefs. There are beings mentioned in beliefs and legends that occupy a special place in mythology.

Keywords: *myth, belief, ritual, shaman, poet*

Giriş

Dilin onomastik sistemində ayrıca qat təşkil edən mifonimlər xalqın həyat və məişəti ilə bağlı olub real gerçəkliyin müəyyən dövrlərində varlığı-yoxluğu dəqiq əsaslandırılı bilməyən hadisə, obyekt, predmet və subyektlərin, həmçinin baş verən prosesin izahı üçün uydurulan qeyri-real varlıqların, eləcə də real varlıqların fərqli prizmadan nominasiyası, adlandırılması, onlara fərqli keyfiyyətlərin şamil edilməsi nəticəsində əmələ gəlir, dildə yer alır. Bir qayda olaraq belə uydurma və real varlıqlar haqqında müxtəlif miflər, əvsanə və rəvayətlər yaradılır. Mifonimlər onomastik vahidlər, yəni xüsusi adlar kimi dildə işlənir. Belə adların müəyyən qismi dilin ümumişlək leksik qatının sözləri ilə düzəlir.

Bütün xalqların öz mifologiyası olsa da, qohum və yaxın xalqların, eyni, yaxud qohum dillərin daşıyıcılarının, həmçinin bir ərazidə lokallaşan, fərqli dillərin daşıyıcıları olub, daim siyasi-iqtisadi, mədəni və dil əlaqələrində olan etnosların mifologiyasında yer alan varlıqların müəyyən xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər, hətta adlar üzrə eyniliyi müşahidə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dini leksika və onomastika mifologiya ilə dərin köklərlə bağlıdır. Belə bağlılıq, əlaqə dini terminologiyada da mifonimlərin axtarıcı, bəzən dini leksikanın mifologiya ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi üçün əsaslı zəmin yaradır (Abdulla, 1999: 81-89).

Bu gün də bəşəriyyət bir sıra varlıqların mövcudluğu, başqa planetlərdə həyatın olması barədə konkret və dəqiq informasiyaya malik deyil, alimlər, tədqiqatçılar insanın tanımadığı müxtəlif

heyvanlar və insanabənzər varlıqlar haqqında hələ ki, tam təsdiqini tapmayan məlumatlar ortaya atır, fantastika janrında yazanlar yeni məxluqlar uydurur. Bütün bunlar mifonimlərin yaranma prosesinin müasir dövrdəki davamının göstəriciləridir.

Milli mədəniyyət sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi olmaqla dialektik inkişaf əlamətlərinə malikdir. Ənənələr mədəniyyətin sabit sahəsini təşkil edir, onların sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri baş verir. Hər bir nəsil öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq etməklə, keçmiş ənənələri yaşadır (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007).

Ənənə ibtidai mədəniyyət dövründə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Zaman keçdikcə müxtəlif rəmzlər və biliklər toplusu formalaşaraq nəsildən-nəsilə ötürülmüş, paralel olaraq yeni biliklər meydana gəlmiş və nəticədə sivilizasiyalı cəmiyyət yaranmışdır. Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə, qədim ənənələr yaşayır. Bu səbəbdən də, bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranaraq mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilən, tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cılalana-cılalana gələn mərasim və bayramlarda mifologiyanın izləri müşahidə olunur.

Mifonimlərin az olmayan bir qismi qədim inanclarla bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnanc və əfsanələrdə adı çəkilən elə varlıqlar vardır ki, onlar mifologiyada özünəməxsus yer tutur. “Mif – ümumi ideya ilə ən adi hissi obrazın birbaşa maddi eyniyyətidir. Mücərrəd təfəkkürün yalnız gerçəkliyi əks etdirən hər cür düzümü – mifologiya üçün bütün hissi keyfiyyətləri ilə canlı varlıqlar, yaxud cansız əşyalar şəklində gerçəkliyin özüdür” (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 196).

Qeyd edildiyi kimi, təbiət və cəmiyyətlə bağlı hadisələrin əsl mahiyyətini anlama bilməyən, onların qarşısında aciz qalan insan bu hadisələri fəvqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirmişdir. Dini inancları əks etdirən mərasimlər, rituallar, cadugərlik və s. təbiətdə, ictimai həyatda baş verən hadisələrin gerçək xarakterini başa düşülməmək, dərk etməmək nəticəsində ortaya çıxmışdır. İcma, qəbilə və tayfalarda müəyyən fərdi keyfiyyətləri ilə seçilən şəxslər belə birliklərdə cadugər ovsunçu, şaman kimi, spesifik fəaliyyətləri yerinə yetirməklə yanaşı, qədim insanın dərk etmə qabiliyyətləri hədudlarından kənarda qalan varlıq və predmetlər haqqında rəvayət və əfsanələr, bir sözlə miflər uydurmuşlar.

İbtidai cəmiyyətlərdə mif insanın həyatı qavramasının əsas ifadə forması idi. Bu mənada miflər insanın təbiətə, onu əhatə edən mühitə, bütünlükdə dünyaya münasibətini ifadə etmişdir. “İnsan bütün təbiəti özünün içi, özünü isə təbiətin ayrılmaz tərkib hissəsi bildiyi, bütün ətrafa doğma münasibət bəslədiyi vaxt hər şeyi tam, bütöv şəkildə qəbul edirdi, əşya və predmetlər arasında elə bir fərq qoymurdu, yuxu ilə reallıq onun üçün təbii şəkildə bir-birinin içində və bir-birinin davamı idi”. İnsanın belə dövrü adlayıb keçməsi tədricən baş verib və onun əmək, eləcə də idraki fəaliyyəti sayəsində reallaşmışdır (Əliyeva, 2008).

İbtidai insanın məntiqi ilə bağlı bir çox mifşünasların gəldikləri ortaq fikir bundan ibarətdir ki, əvvəla hələ ibtidai insan özünü onu əhatə edən mühitdən təbii və sosial mənada kənarda təsəvvür etmirdi.

Steblin-Kamenski göstərir ki, mifin nə olduğunun, əsas mahiyyətinin dərkini hələ də qənaətbəxş həllini tapmamışdır. Bəlli deyil ki, nə üçün mifdə nəql olunanlar real fakt kimi dərk olunmuşdur

Mifik düşüncənin, mifik təfəkkürün yaratdığı obrazlar, varlıqlar fərqlidir. Bir sıra hallarda mifoloji düşüncə real gerçəklikdə olanın bu və ya digər keyfiyyətinin izahına əsaslanırsa, başqa bir halda irreal varlığın mövcudluğunu iddia etməyi təsdiqləməklə mifin yaradılmasını şərtləndirmişdir. Birinci əsaslandırma real varlığı mifləşdirmə, ikincidə hadisələrin izahı fəvqündə irreal varlığın uydurulub mifə çevrilməsi baş vermişdir. Azərbaycan mifologiyasından nümunələri nəzərdən keçirək. Öncədən qeyd edək ki, mifoloji düşüncə, mifi əsaslandırma rəvayət, əfsanə, mifoloji mətn yaratma prosesidir və müasir insan mifonimləri təyin edərkən belə mətnləri araşdırır, təhlil süzgəcindən keçirir (Qasımlı, 1999: 135).

“Şanapipik gözəl bir gəlin imiş. Bir gün o, saçını yuyup daraymış. Birdən qaynatası gəlip görünür. Gəlin utandığından allaha yalvarır ki, bını quş eləsin. Baçıdakı darağıyla allah bını quş eləyir. Bının bir oğlu da varmış. Ona görə də həmişə bu, “bup-bup” eliyib oğlunu axtarır”.

Bu rəvayətdə gerçəklikdə mövcud olan quşun - şanapipiyin mifoloji varlıq kimi təqdimatı ilə rastlaşırıq. Fikrimizcə, quşun başında darağa oxşar olan hissənin nə üçün olmasını izah etməyin çətinliyi şamanı, əfsunçunu, cadugəri belə bir rəvayəti uydurmağa sövq etdirmişdir. Azərbaycan mifologiyasında bu rəvayətin qismən eyni və oxşarları da vardır.

Onlardan birində “hophop”, digərində “kəklik”, başqa biricində “turac” və s. quşlarının əvvəl qız, gəlin olmasından bəhs edilir. Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, bu quşların çıxartdığı səslər də rəvayətlərdə izahını tapır. Şanapipiyin “bup-bup”u axtarış, çağırmaq sayılırsa, “Hophop” quşunun çıxartdığı səslər də onun “Hophop” adlı qızını və “Gültop” adlı oğlunu axtarması ilə əlaqələndirilir. Təbii ki, müasir insan üçün şanapipik, kəklik, turac və s. mifoloji varlıq deyil, real varlıqdır. Lakin gəlinin, qızın bu

quşlara çevrilməsi mifdir, əfsanədir, rəvayətdir. Deməli, müasir insan qeyd olunan quşları mifoloji varlıqlar sırasından çıxarmışdır. Buna baxmayaraq, insan yenə də bu quşlar haqqındakı rəvayətlərə döənə-döənə qayıdır, çox zaman bu miflərə inanır və onlardan qadağalara da əməl edir.

“Qaranquş öldürməh günahdı. Kim onu öldürsə başına bir iş gələr. Qaranquş deyir ki:

Qaranquşam, qaranquş,

Qanadlarım ayrıc-ayrı. Məni vuran bəy oğlu Qan qussun ovuc-ovuc”.

Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların, etnosların nümayəndələri qaranquşa münasibətdə bu qadağaya, mifik hökmə əməl edir. Bu quşu müqəddəs sayır, nəinki onu öldürmür, hətta evinin içində yuva quran bu quşun evi zibilləməsinə səbirlə dözü, onu evindən qovmur, ona dəymir. Hələ bu azmış kimi, insan qaranquşun növbəti ildə öz yuvasına qayıdacağını nəzərdə tutaraq bu yuvanı dağıtmağa da təşəbbüs göstərmir (Steblin-Kamenskiy, Mif, 1976: 104).

Şanapipik də toxunulmazlığını saxlamışdır. Kəklik, turac isə ovlanır. Deməli, mifə münasibətdə dəyişmələr də baş verir. Belə paralellər müxtəlif xalqların mifologiyasında özünü göstərir.

Britaniyalıların yaratdıqları əfsanələr müxtəlif etnoslara aid edilir. Bu mifonimlərin dilə aidliyi əsasında təsdiq edilir. Məsələn, **glamour** («sehr», «əfsun») şotland mənşəli olub, ilk dəfə olaraq ingilis ədəbiyyatında işlənmişdir. Bu söz hətta ingilis frazeologiyasına da daxil olmuşdur: **to cast a glamour over** – «sehrləmək», «cadu etmək», **glamour girl** «əfsunlayıcı» (gözəl) qız».

Mifoloji paralellərin mövcudluğunu bu faktlar da aşkar təsdiq edir. Yalnız müasir Azərbaycan deyil, başqa xalqların da həyat və məişətində “əfsun”, “cadu” bu gün də yaşayır.

“Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata diyirlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi,- nə diyərsə, olurdu. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi...”

“Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müqəddiməsinin başlanğıc abzası olan birinci nümunədə Dədə Qorqudun qəibdən xəbərlər verməsi qeyd olunur. Dədə Qorqud eyni zamanda dastanın ozanı, nəqlədənidir. KDQ-dən götürülmüş ikinci nümunədə isə “qam” və “ğan” (Qam Ğan oğlu) şaman, ozan, əfsünçü, öncəgörəndir. “Əski çağlarda ozanın yerinə yetirdiyi vəzifələrlə qamın funksiyası arasında elə bir ciddi fərq olmamışdır. Türk tayfalarında qam-şamanın çoxvariantlı adlarından biri də “ozan” olmuşdur. İlk ibtidai çağlarda ozanlar da ruhani, təbib, musiqiçi, tayfa ağsaqqalı, xaqan məsləhətçisi-yardımcısı və s. bu kimi qam-şaman vəzifələri icra etmişlər. Bir sıra təkamül proseslərindən sonra bu keyfiyyətlərin müəyyən bir axarı – musiqisi – söz sənətkarı xətti güclənməyə başlamış və ozanlar da əsasən çalib-çağıran, söz düzüb qoşan el sənətkarı səciyyəsi qazanmışlar” (Celtic Mythology by Proinsias Mac Cana, 1970).

İlk vaxtlarda kahin, ovsunçu – müğənni, cadugər, loğman və hakim funksiyalarını özlərində birləşdirən qəbilə ağsaqqalları bütün poetik söyləmələrin qoruyucuları sayılırdı. Lakin zaman ötdükcə ayrılımlar baş vermişdir. İlk olaraq druidlər adlanan ovsunçu kahinlər, sonra isə hekayətçi müğənnilər – bardlar və filidlər meydana çıxmışlar. Bardlar yalnız musiqi ilə əlaqəli olan lirik poeziya nümunələrini yayırdılar. Onlar knyazların və qəhrəmanların şərəfinə qoşulmuş məddahlıq nəğmələri, yaxud da düşmənləri ifşa edən rüsvayçı nəğmələr oxuyurdular

İngilislərin mifoloji görüşləri ilə bağlı sahələrdən biri inanclar olub və onlar xalqın adət və ənənələri ilə birbaşa bağlıdır. İngilislərin mifoloji dünya görüşündə cadugərliyə inam xüsusi yer tutur. Əsas etibarilə əhalinin savadsız təbəqəsi arasında falabaxma və cadugərlik (witchcraft), falçıların öngörmə və uğur qazandırma qabiliyyətlərinə inam geniş yayılmışdır. Cadugərlik üçün gərəkli olan əşyalar (voodoo conjuration), şam və kitablar və digər əşyalar hətta köşklərdə satılır. Bu əşyalar xalq arasında «botanicos» adlanır. Əhalinin adı çəkilən qrupunun inancalarına görə, müqəddəs şəxslərin heykəlcikləri və amuletləri, Xristin portretləri və digər vasitələr də arzuya qovuşma, xəstəliklərdən qorunma və uğursuzluqdan uzaq olma üçün müəyyən təsirə malikdir. İngilislərin bu inancları, onların falçı və cadugərlərinin istifadə etdiyi vasitələrlə başqa xalqlarda müvafiq şəxslərin və onların istifadə etdiyi vasitələr arasında oxşarlıq və paralellər geniş planda müşahidə olunur.

Əgər ingilislərin inanclarına görə, vasitəçilərin (mediumship) köməyi ilə ruhlarla ünsiyyətə girmək mümkündürsə, yaxud ölənlərin ruhları müxtəlif səbəblərdən əvvəllər yaşadıkları yerlərə baş çəkir (haunted houses), Azərbaycan xalqının inanclarına görə də ruhlar cümə günləri əvvəl yaşadıkları yerlərə gedir, özlərinin anılıb-anılmadıqlarını bilmək istəyirlər. Odur ki, Azərbaycanda cümə axşamı və cümə günlərində evdən yaxşı yemək iynin çıxmasının vacibliyinə inanırlar. Yaxud Azərbaycan inanclarına görə qaranlıqda qaynar suyu yerə, torpağa atmaq müqəddəs varlıqlara ziyan vurmaq kimi qəbul edilir (Cəfərov, 1999: 117-125).

İngilis inanclarında və əfsanələrdə haqqında danışılan damdabacaya (brownies), mələklərə (elfs), qoblinlərə (goblins), zərərverici ruhlara (gremlins) haqqında bəhs açılır.

Azərbaycanda da belə mifoloji varlıqlar haqqında inanclar vardır. Məsələn, “yer üzərində bir qarış yer əyəsiz deyil, hər şeyin öz əyəsi var, Bı əyələr insana görsənməz. Gərəh bunlara salam verəsən; qarağac, dağdağ ocaxdı. Oları qırmaq, kəsmək günahdı, Adama qarğıyar, işi düz gətirməz; göydə hər adamın bir ulduzu var. Bu ulduz batanda, yaxud axanda adam ölür; uşağın başının altına pıçax, çaxmax daşı qoyanda qorxmaz və s. Verilmiş nümunələrdən birində işlənən “əyə” sözü inancları ifadəsini tapan mifoloji varlıq adıdır. Azərbaycan dilində işlənən “pəri”, “fırıştə”, “cin”, “hal anası”, “div”, “əşdaha” və bu kimi digər adlar da mifoloji varlıqların adlarıdır (Longman Dictionary of English Language and Culture, 1998: 552).

Müxtəlif mifoloji məxluqları bildirən adların bəziləri ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir. Məsələn, ghool isminə -ish şəkilçisinin artırılması ilə ghoolish («qulyabanısayagı, «qulyabanıyabənzər») sifəti və -ness şəkilçisinin əlavəsilə ghoolishness «qulyabanıyabənzərlik») ismi əmələ gəlir: Some people take a ghoolish delight in visiting the scenes of road accident.

Amerika ingiliscəsində isə **fairy** sözünün iştirakı ilə düzələn **fairy godmother** mürəkkəb ismi böyüməkdə olan körpənin qayğısına qalan varlığı bildirir və eləcə də başqalarına yaxından kömək edən şəxsi bildirir: **The rich man played fairy godmother to the boys and had a baseball field made for them** (Makkai, Boatner, Gates, 2012: 109). «Varlı kişi oğlanların qayğıkeşinə çevrilmiş və onlar üçün beysbol meydançası düzəltmişdi».

Witch («cadugər») sözü əsasında düzələn **witchcraft** «sehrçilik» mənasında işlənir: **what witchcraft is this? — Are you trying to tell me that the dead can live again?** (Arthur, 1981: 167) «Bu necəsehrdir belə? Sən mənə ölənlərin dirilə biləcəyini demək istəyirsən?»

Nəticə

Qeyd olunan formalar, mifoloji aspektlər Azərbaycan və ümumiyyətlə türk mifologiyasında da müşahidə olunur. Əgər britaniyalıların mifologiyasında ayrı-ayrı heyvanların insanı təəcəssüm etdirməsi olduqca geniş yayılmışdırsa, bu xüsusiyyət türk xalqlarında da var və olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda buna aid nümunələr çoxdur. Qəhrəmanların və igid ərənlərin aslandan, canavardan, eləcə də digər güclü heyvanlardan törəməsi onların mifologiyada qırmızı xətt kimi keçir. “Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”da (və deməli, eposda) aşafidəki dini dünyagörüş formaları bu və ya digər miqyasda (və keyfiyyətdə) əks olunur: 1) ibtidai inanclar (xüsusilə təbiətə inam, yaxud təbiəti canlı təsəvvür etmək), mifoloji inanclar; 2) Tanrıçılıq; 3) İslam. Qəbilə-tayfa quruluşunun bədii təfəkkür izlərini özündə saxlayan folklor örnəkləri arasında animist və totemist dünyagörüşü ilə bağlı olan ovsunlar, alqışlar, qarğışlar və s. üstünlük təşkil edir.

Daha sonrakı dövrlərdə epos, dastan, nağıl, əfsanə, rəvayət kimi epik folklor janrlarında da bunun izləri qalmışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, müxtəlif xalqların mifologiyaları bir-biri ilə güclü paralellərə malikdir. Bu cəhət mifonimlərin həm yaranması, həm də dildə yer almasında da özünü təsdiq edir (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 324).

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (1999). Aşkar və gizli “Dədə Qorqud”. Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s. 81-89.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (2007). Bakı: Ensiklopediya nəşri.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. (1988). Bakı, Elm, 196 s.
4. Əliyeva, H. (2008). Orta əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyatının (Orta əsr qəhrəmanlıq eposları). Bakı: Nurlan.
5. Qasımlı, M. (1999). Ozan və qopuz ənənəsi. Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s.135-142.
6. Steblin-Kamenskiy, M., Mif, L. (1976). 104 s.
7. Cəfərov, N. (1999). Eposdan “Kitab”a. Dədə Qorqud aliliyi. Bakı, Sultan graphics, s.117-125.
8. Longman Dictionary of English Language and Culture. (1998), Longman, 1568 p.
9. Makkai, A., Boatner, M., Gates, J. (2012). Dictionary of American Idioms. Barron's. 395 p.
10. Arthur, T. (1981). Longman Lexicon of Contemporary English. Longman Group Limited, 910 p.
11. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Bakı, Yazıçı, 324 s.

Göndərilib: 06.11.2021

Qəbul edilib: 10.01.2022